

ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА НА ФИЛМОВОТО СЪХРАНЕНИЕ

проф. Петя Александрова, г.н. | DOI: <https://doi.org/10.33919/ydcas.21.1>

Резюме: Статията проследява смисъла на съхранение на филмовите архиви, функцията на филмотеките като музей, консервационен отдел, склад за елитарно съхранение, но и като активно културно пространство за показ и специални събития. Обръща се внимание на промените, свързани с дигитализацията. И специален акцент е положението на Българска национална филмотека с нейния фонд и (не)възможност да го съхранява и стопанисва.

Ключови думи: Аудио-визуални архиви, филмотека, БНФ, съхранение на лента.

Нещо като манифест

„Не всеки знае какво е аудиовизуален архив. За специалиста по информатика цифровият запис върху видеокасетата или компактдиска е само информация, поредица от нули и единици. За химика филмовите ленти са целулоид, върху който е нанесен светлочувствителен слой. За историка аудиовизуалният архив е летопис от движещи се изображения. За киноведа изследовател това са художествени творби, произведения на изкуството, за бизнесмена и търговеца – богатство и пари, за редовия по-

требител – архивни материали, които при определени условия могат да се ползват за създаването на нов продукт. За неграмотника това са пластмасови или тенекиени кутийки без никаква стойност. Много често отношението към аудиовизуалния архив е като към склад. Той наистина е такъв, само че необикновен, възшебен, безкраен.“¹

Тази многоплатност на аудиовизуалните фондове определя и специалното внимание, което

1 Кърджилов, Петър. „Архивософията – философията на архива“, Върпеку.com. <https://xn--b1agjhxg2e.com/post/616560600547475456/%D0%B0%D1%80%D1%85%D0%B8%D0%B2%D0%BE%D1%81%D0%BE%D1%84%D0%B8%D1%8F%D1%82%D0%B0-%D1%84%D0%B8%D0%BB%D0%BE%D1%81%D0%BE%D1%84%D0%B8%D1%8F%D1%82%D0%B0-%D0%BD%D0%B0-%D0%B0%D1%80%D1%85%D0%B8%D0%B2%D0%B0#more>, посетен на 13.09.2021.

е нормално да им се отделя.² Филмовото копие се възприема като културно наследство, не само регионално или национално, но и за цялото човечество. Филмите представляват визуален документ за епохата, историята, живота на хората с техните грами, радости, върхове и падения. Всички национални филмови архиви (такъв за нас е Българска национална филмотека) представляват филмовата колекция на конкретната държава. В своята уникалност те работят под закрилата на ЮНЕСКО, като според ЮНЕСКО първо и основно задължение е „да съхраняват движещите се изображения за бъдещите поколения“.³

От 1938 г. съществува Международната федерация на филмовите архиви (FIAF), в която днес членуват над 150 институции с филмови колекции. Много от тези архиви, освен че колекционират и каталогизират киното заедно с прилежащата му документация, полагат и грижи за удължаване живота на лентите, извършват реставрация на увредени оригинални негативи, възстановяват „изгубени“ филми чрез компилация на части от оцелели копия.

Защото половината от филмите, заснети по целия свят от изобретяването на кинематографа на братя Люмиер през 1895 и до 1945, са унищожени и завинаги изгубени за човешката цивилизация. Причините за това са многобройни. Ала най-сериозната е техническа

или по-скоро химикотехнологична - на филмов жаргон я наричат „Ултиматумът на целулоида“. Огромната част от филмовата лента за професионалното кино се изработва от вископластмаса (целулоид), който докъм 1951 е произвеждан на основата на целулозния нитрат. Филмовата лента е била с висока механична якост, гъвкава, прозрачна, удобна за снимки, лабораторна обработка и монтаж и така е задоволявала изискванията на кинематографистите. Но пък притежавала два сериозни недостатъка: лесна възпламеняемост и ограничена „продължителност на живота“ (40–80 години). Затова и първа грижа на всеки филмов архив е съхранението именно на произведенията до 1950 година, които реално са заплашени от физическо (само)унищожение.

„Филмът не бива да бъде изхвърлян дори когато притежаващите го са убедени, че адекватно са съхранили съдържанието му чрез прехвърляне върху по-стабилен филмов носител или чрез сканиране в дигитален домейн. Киноархивите са длъжни да съхраняват филмовата лента, защото всеки филм е създаден или под непосредствения контрол на своя автор, или е запис на исторически момент, хванат от оператора на камерата. И в двата случая са налице важни артефакти от световното културно наследство.“⁴

Световни тенденции

В последните години основната обсъждана тема е цифровизацията и свързаните с нея проблеми, пред които е изправено филмовото архивиране. Новата ера в технологиите налага дигитализация на материала, за да се осигури съхранението му и възможността да бъде адекватно показван, когато аналоговата про-

жекционна техника излезе от ежедневна употреба.

„По тази причина по-предприемчивите архиви се оборудват с лаборатории, където аналоговите ленти се сканират и прехвърлят на цифрови носители, а едновременно с това се извършва дигитална реставрация на евентуално повредения материал. Други ползват

2 На сайта vpreki.com е публикувана поредица по темата, като целият проект, който е на БНФ, е финансиран от Национален фонд „Култура“, <https://xn--b1agjhxg2e.com/tagged/%D0%91%D0%9D%D0%A4>, посетен на 13.09.2021.

3 <https://atom.archives.unesco.org/film-archives>, посетен на 13.09.2021.

4 Из Манифеста на ФИАФ (Международната федерация на киноархивите, <http://www.fiafnet.org/>), посетен на 14.09.2021.

външни лаборатории. Най-рентабилният вариант като че ли е постигнала филмотеката в Болоня, чиято лаборатория дигитализира и реставрира колекцията ѝ, но приема и външни поръчки, с което осигурява приходи на архива, за да не се разчита единствено на субсидии.⁵

За големите по обем колекции цялостното обезопасяване и дигитализиране на материала е почти немислимо, но бързата реакция гарантира по-пълното му съхранение.

Другата растяща тенденция е да се промени концепцията за филмотеките като пасивен склад и да се регламентират по-категорично двете посоки – съхранението и презентацията на колекциите. Всеки специалист ще изтъкне основните две функции на който и да е филмов архив: 1. събиране, реставрация и консервация; 2. обществен достъп до тази колекция и културно-образователна дейност, включително и възможност за научни изследвания. Стремелът е връзката между тях да е удобна, обогатяваща и безконфликтна. Много институции обособяват консервационни отдели, където се полага физическа грижа за колекциите, и публични културни пространства, които се занимават с популяризирането им.

„По идея на бившия директор на Филмовия музей в Амстердам Хоус Блоткамп през март 2012 г. музейната част на холандския филмов архив напуска старата сграда в централния Вондел парк, където активността се изчерпваше с прожекции, за да се премести в още по-централно разположен съвременен архитектурен комплекс. Новият музей разполага с четири кинозали, две изложбени пространства и подземно фоайе, където филми от колекцията на архива са достъпни за самостоятелно

и безплатно гледане в отделни кабинети. Месец по-рано Филмотеката на Каталуня в Барселона отваря по малък, но сходно оборудван киномузей в сърцето на града, предлагащ и библиотека за обществено ползване.“⁶

Има архиви от не толкова богати страни, които не могат да си го позволят, но новите технологии вдъхновяват за по-евтини методи. И е достатъчно да се ситуиране в родния балкански контекст. Албанският филмов архив започва дигитализация с подкрепа на държавата и субсидии от ЮНЕСКО и през 2010 се сдобива с мощен сървър за складиране на материала и паралелно с това предоставя дигитализираните албански филми за свободно гледане на уебсайта на архива.⁷ Пак там могат да се проследят ежемесечните публични събития, организирани от архива, които далеч не се изчерпват с прожекции. Сърбия (която не е членка на ЕС) има прекрасно работещ филмов архив, великолепен киномузей и модерни лентохранилища.

В конкретния контекст на аудиовизуалните архиви пример за успешен проект е Европейският филмов портал (European Film Gateway)⁸, който преодолява куп правни и чисто административни препятствия, за да осигури публичен безплатен онлайн достъп до дигитализирани филми, графични материали и текстове от 38 европейски архива, предимно с историкографска стойност. Отскоро на този портал от България са достъпни 43 заглавия - документални и игрални филми, реклами и 33 кинопрегледа.

Няколко архива посочват, че не разполагат с достатъчно финансови средства за преодоляване на юридическите бариери, поради което избират да не използват произведенията с

5 Спасов, Росен. Филмотеките в напревара с времето. Върпеку. com. <https://xn--b1agjhxg2e.com/post/190977640741/%D1%84%D0%B8%D0%BB%D0%BC%D0%BE%D1%82%D0%B5%D0%BA%D0%B8%D1%82%D0%B5-%D0%B2-%D0%BD%D0%B0%D0%B4%D0%BF%D1%80%D0%B5%D0%B2%D0%B0%D1%80%D0%B0-%D1%81-%D0%B2%D1%80%D0%B5%D0%BC%D0%B5%D1%82%D0%BE#more>, посетен на 14.09.2021.

6 Христова, Мариана. На кино като „на кино“ и в дигиталната ера, Върпеку.com. <https://xn--b1agjhxg2e.com/post/190307892421/%D0%BD%D0%B0-%D0%BA%D0%B8%D0%BD%D0%BE-%D0%BA%D0%B0%D1%82%D0%BE-%D0%BD%D0%B0-%D0%BA%D0%B8%D0%BD%D0%BE-%D0%B8-%D0%B2-%D0%B4%D0%B8%D0%B3%D0%B8%D1%82%D0%B0%D0%BB%D0%BD%D0%B0%D1%82%D0%B0-%D0%B5%D1%80%D0%B0#more>, посетен на 13.09.2021.

7 <http://www.aqshf.gov.al/arkiva-1-1.html>, посетен на 14.09.2021.

8 <https://www.europeanfilmgateway.eu/>, посетен на 13.09.2021.

неясен произход. Проучване показва, че голяма част от колекциите на тези архиви са осиротели филми, което осуетява процеса и все още задържа в депата голяма част от европейското аудиоvizуално наследство.⁹

Парадоксално, но притежанието на авторски права е независимо от собствеността върху физическия носител, на който се съхранява произведението, поради което не само е напълно възможно едно лице да притежава авторски права върху обект, физически притежаван от друг, но и разграничението между интелектуалната и материалната собственост е чест

препъникамък по отношение на държавните институции. Те притежават или съхраняват физически копия, без да имат права над съдържанието им. Което означава, че не разполагат свободно с предоставянето им. Същевременно са упълномощени да се грижат за състоянието на копията, както и да осъществяват достъп до депата си. В някои законодателства реставрацията и дигитализацията също са ограничени от авторското право дейности и за извършването им е необходимо съгласието на притежателя на правата.

Ситуацията в България

„Що се отнася до България, ситуацията на търсещия се усложнява по ред причини, обусловени от общото състояние, подредба и поддръжка на архивите ни, в това число не само филмотечни. Работата с архивната преса и документация у нас понякога е уравнение с много неизвестни. Невинаги изписаното заглавие отговаря на реалното. Много често с цел реклама имената на филмите са сменяни с по-удачни (може би) български варианти, които нямат общо с оригинала. Друг път са превод от прокатното заглавие, особено ако са закупени от други европейски страни като Германия, Италия, Франция и пр. Също така – имена на актьори и режисьори или не присъстват в текста, или са с трудна за отгатване транскрипция, или сгрешени. Понякога не е ясна и националната принадлежност на филма – кой го е правил, как се е озовал в България.“¹⁰

Българският филмов архив съществува от 1948 г., след национализирането на българското кино, под името Държавен музей на киното. Той наследява 154 хроники, 117 чуждестранни и

около 550 документални и научнопопулярни филма. От всички 62 игрални филма, реализирани в България от 1914 до 1948, когато киното у нас бива национализирано, са оцелели едва 29, като само 15 от тях са изцяло запазени. От хроникално-документалните ни филми, осъществени през същия период, са съхранени едва около 10%. Според киноисторика Александър Янакиев имаме ясни данни до момента за загубите в игралното ни кино, но не и информация за документалното. До национализацията през 1948 г. от немия период са загубени и не съществуват физически около 25 игрални филма и са запазени 7–8. За звуковото кино в периода пропорцията е обратна: има 7–9 изчезнали, загубени, някои от тях включително и през 1947–8 година, и около 20 са запазени.

През 1980 г. България подписва резолюция на ЮНЕСКО, с която се задължава да приведе и законодателството си, и да предприеме необходимите мерки, за да съхранява аудиоvizуалното си наследство.

9 Христова, Мариана. Парадоксът във филмотечното дело или за капаните на авторското право, Въпреки. com. посетен на 13.09.2021 <https://xn--b1agjhxg2e.com/post/618703275072651264/%D0%BF%D0%B0%D1%80%D0%B0%D0%B4%D0%BE%D0%BA%D1%81%D1%8A%D1%82-%D0%B2%D1%8A%D0%B2-%D1%84%D0%B8%D0%BB%D0%BC%D0%BE%D1%82%D0%B5%D1%87%D0%BD%D0%BE%D1%82%D0%BE-%D0%B4%D0%B5%D0%BB%D0%BE-%D0%B8%D0%BB%D0%B8-%D0%B7%D0%B0-%D0%BA%D0%B0%D0%BF%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D1%82%D0%B5#more>, посетен на 14.09.2021.

10 Мартонова, Андроника. Арт архиви и азиатско кино: синергия, обучение и дискурс. - В: Годишник` 2019 на Национална Академия за Театрално и Филмово Изкуство.София, НАТФИЗ „Кръстьо Сарафов“, 2020, ISSN:1314-0760, с.154-165.

Днес БНФ има статут на национален културен институт. От 1959 БНФ е член на ФИАФ. Филмовата колекция на БНФ е достъпна за всички: творци, изследователи, студенти или просто фенове. Ето как са формулирани на сайта на БНФ нейните дейности и възможности.

„Основни задължения:

- да издирва, реставрира и съхранява филмите;

- да състави и поддържа каталог на филмите и да подготви съпътстваща документация;
- да комплектова и предостави библиотека за научни нужди и изследвания;
- да показва филми с образователни цели и като културни събития.

Колекция

Филмовият архив включва около 15 000 заглавия с повече от 40 000 копия или 300 000 филмови ролки. От тях българските филми са 9528: 5844 документални и научнопопулярни, 2364 хроники, 700 игрални, 620 анимации.

Световната колекция съдържа 4348 чуждестранни филма от 54 страни: 3589 игрални, 625 документални, 134 анимационни.

Библиотечна колекция съдържа 10 000 печатни издания (книги и списания), 27 000 филмови плакати, 118 000 фотоси, 15 600 диаложни листове, над 600 фонограми на български филми, придружаващи материали. Архивът включва и над 3000 видеокасети.¹¹

Част от филмовата колекция се прожектира в кино „Одеон“. То е неразривна част от БНФ. Открито е през 1961 и от 1970 разполага със собствена сграда – добре познатото в София кино „Дружба“, от 1991 прекръстено на „Одеон“. Киното не е като другите: репертоарът му е филмотечен, но и актуален. Има голям избор от заглавия, организирани в цикли, специални събития, юбилеи, портрети на артисти. Филмовите архиви разполагат с хранилища в София, Стара Загора и Белоградчик. Основната част се съхранява в Бояна, до сградата на Киноцентъра.

Това са официалните статистики, а оттам започват:

Проблемите

„Голяма част от филмовата колекция може да бъде видяна единствено в кино „Одеон“, но не и легално срещу платен достъп в интернет. Филмотеката не разполага с дигитален каталог, а достъпът на потребителите до целия архив може да се осъществи само физически. Картотеките и документацията продължават да се водят на хартиен носител, а до информация за филмите – дори и записани в електронен вариант, няма достъп в интернет. Във филмотеката липсва съвременна материална база, кадрови (архивни) специалисти и финан-

сов ресурс, с които да се осъществява нормална дейност и мисия за обществото“.¹²

Колкото до публичната дейност на архива, тя също е ограничена.

„Едва ли много от минаващите по Гурко всъщност знаят какво има на номер 36, въпреки насочващите табели с импулсни телефони, от които могат да научат. Филмотечно кино „Одеон“ пък е печално известно с това, че прожекциите му се отменяха редовно, поради липса на зрители – поне така беше преди ремонта.

11 <http://www.bnf.bg/>, посетен на 13.06.2021.

12 Статулов, Деян. „Персоналните фондове в архив „Екранни изкуства“ в контекста на обществените филмови архиви в България: проблеми и възможности за опазването им“. Сборник „Изкуствознание, архиви и интернет. История и перспективи“. Българско музикознание, Извънреден брой/2021, с. 151-160.

До библиотеката със специализирана литература за кино в усойното мазе няма публичен достъп; трудно е да свържем БНФ и с организиране на културни събития (освен обичайните годишници), с партньорство или участие във фестивали.“¹³

А ето как през годините формулират проблемите, с които се сблъскват, директорите на БНФ.

Васил Живков, директор 1991-98 г.:

„След ликвидацията на държавното „Разпространение на филми“ получихме сградите и филмовия му фонд и това донякъде ни облекчи, но е временно решение. На нито едно от шестте места, където продължаваме да съхраняваме филмовия си фонд, няма необходимите според международните нормативи условия за температура и влажност. Заг думите „консервация“ и „реставрация“ се крият конкретни неща, това е свързано с определени параметри, международни нормативи за съхранение на филмовата лента. Но за целта е необходимо да имаш сграда, оборудвана с климатична инсталация, релсови стелажи, хладилни помещения (дадени филми трябва да се държат при по-ниска температура). Филмите се държат в неподходящи условия, няма достатъчно техника за реставраторска и проверителска работа, а техника за прехвърляне от видео на филмова лента изобщо липсва, а няма, разбира се, и необходимите финансови средства, за да се купи всичко това. Нямаме реставрационни машини - двете, с които разполагаме, са толкова стари, че се използват само за почистване и работят на магия. Нямаме оптичната машина step by step, нямаме телекино, нямаме почти никаква видеоапаратура, а същевременно имаме около 6 хиляди касети с филми. Глобално погледнато,

филмотеката няма нито необходимата база, нито условия за рутинни дейности. А няма и пари, особено в последните години.“¹⁴

Пламен Масларов, директор на БНФ 2004-2010 г.:

„Обогатяването на архива е много сложно нещо. Още повече, че от 1993 г., когато се промениха нещата в киното ни, малцина от хората, които произвеждат филми, искат да донесат своето копие, за да се съхранява във Филмотеката. Въпросът не е да се пренесе филмът от един носител на друг, който след 20-30 години пак няма да е адекватен, а да се запази неговият характер - черно-бял, постен, примитивен... Това е смисълът на филмотечната дейност. Прехвърлянето не е просто механика. Въпросът не е до запазването, а до намирането на точния еквивалент между нас и този, който например през 30-те години на миналия век го е създал.“¹⁵

Антония Ковачева, директор на БНФ от 2013 г. до днес:

„От края на 80-те до днес фондовете на БНФ са премествани 19 пъти из цялата страна, било заради реституция, приватизация или по друга причина, но никога досега не са били поставени в помещения, които трайно да отговарят на условията за дългосрочно съхранение. Има огромна вероятност лентите да не са оцелели заради оцетния синдром (реакция, която руши ацетатната целулоза – един от трите основни материала за филмова лента). Заради плесента (нанасяща непоправими щети по изобращението). И ръждясалите кутии (в които е нонсенс реставрирано копие да се съхранява). А също и високата влажност, неподходящата висока температура – демоните, които лакомо изяждат движещите се образи. Същевременно

13 Христова, Мариана. По следите на изгубените ленти. Вnpeku.com. <https://xn--b1agjhxg2e.com/post/189054608196/%D0%BF%D0%BE-%D1%81%D0%BB%D0%B5%D0%B4%D0%B8%D1%82%D0%B5-%D0%BD%D0%B0-%D0%B8%D0%B7%D0%B3%D1%83%D0%B1%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D1%82%D0%B5-%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B8#more%D0%B4%D0%B8%D0%B3%D0%B8%D1%82%D0%B0%D0%BB%D0%BD%D0%B0%D1%82%D0%B0-%D0%B5%D1%80%D0%B0#more>, посетен на 13.09.2021.

14 Димитрова, Геновева. Интервю с Васил Живков. В. Култура, 14.11.1997 г.

15 Димитрова, Геновева. Филмотеката - и памет, и сантимент. В. Култура, 04.02.2005. <https://newspaper.kultura.bg/bg/article/view/10611>, посетен на 13.09.2021

БНФ е единственият филмов архив, който не членува в Асоциацията на европейските синематеки. Нямаше я и в онлайн платформите на European Film Treasure и European Film Gateway. Например в новото хранилище на Британския филмов институт температурата, която се поддържа в помещенията е минус 7 градуса, защото има много стари филми, не съхранявани добре през десетилетията и за да бъдат запазени температурата трябва да е ниска. Как е при нас, в лентохранилището, намиращо се в Бояна? В една от залите градусите са 19,5, а влажността е 74 %! В другата данните са още по-страхотни - 50% влажност и температурен диапазон от 20 – 28 градуса.... Без коментар!!!¹⁶

Ако трябва да синтезираме всички изказвания, те се свеждат до няколко общи положения:

1. БНФ не разполага с модерно хранилище за дълъг живот на филмите, за които има фикси-

рани изисквания за ниски нива на температура, прах и влажност. В сегашните хранилища има мухъл, а лентите са в ръждавали кутии.

2. Няма необходимата техника за дигитализиране.

3. Филмовият фонд е разхвърлян между отделните хранилища.

4. Не е завършено задължителното прехвърляне и дигитализиране на запалимите нитратни копия. За по-цялостно дигитализиране дори не става дума.

5. Фондът не съществува адекватно в дигиталното пространство нито в платен, нито в свободен достъп.

Единственото видимо модернизиране на архива е качването на дигитализирани фотоси от български филми на сайта на БНТ.

Бъдещето

Историческият опит е доказал, че до ден днешен няма по-дълготраен носител на киноизображенията от филмовата лента!

Да припомним – според изследванията на Института по дълготрайност на изображение в САЩ (Image Permanence Institute) за съвременен и дълготрайно съхранение на филмовия архив са необходими постоянна температура между 3 и 13 градуса по Целзий и влажност на въздуха до 30%. Ето при тези условия негативите могат да издържат изключително дълъг период от време, надхвърлящ няколко човешки поколения. При чисто нов негатив – прогнозата е за повече от 1000 години!

Откакто съществува киното, историята на човечеството се документира и на други носители, освен на хартия, изобразителни платна и фотографски негативи. Ясно е, че съхранението му не е луксозна прищявка, а много важен приоритет в процеса за опазване на културно-историческото наследство на всеки народ. А след няколко десетилетия в ерата на образите присъствието на България не само на културната, но и на историческата карта на света, ще зависи пряко от количеството памет в движещи образи, което сме съумели да запазим, покажем и разпространим извън пределите на страната.

16 Мартонова, Андроника. Агонията на образа или за националния кинонихилизъм. За катастрофата в националната филмотека. ГЛАСОВЕ – електронно издание за политика, икономика и култура, 2014 <http://glasove.com/politika/42084-agoniata-na-obraza-ili-za-nacionalniq-kinonihilizym-za-katastrofata-v-nacionalnata-filmoteka> (23.09.2014), вече архивиран, посетен на 13.09.2021.

БИБЛИОГРАФИЯ

Димитрова, Геновева. Интервю с Васил Живков. В. „Култура“, 14.11.1997 г.

Димитрова, Геновева. Филмотеката - и памет, и сантимент. В. „Култура“, 04.02.2005 г.

Мартонова, Ангроника, 2020. Арт архиви и азиатско кино: синергия, обучение и дискурс. В: Го-дишник 2019 на Национална Академия за Театрално и Филмово Изкуство. София, НАТФИЗ „Кръс-тъо Сарафов“. ISSN:1314-0760.

Статулов, Деян, 2021. Персоналните фондове в архив „Екранни изкуства“ в контекста на об-ществените филмови архиви в България: проблеми и възможности за опазването им. Сборник „Изкуствознание, архиви и интернет. История и перспективи“. Българско музикознание, Извън-реден брой.

ИНТЕРНЕТ И ДРУГИ ДИГИТАЛНИ ИЗТОЧНИЦИ:

Кърджиров, Петър. Архивософията – философията на архива, vpreki.com.

Мартонова, Ангроника, 2014. Агонията на образа или за националния кинонихилизъм. За ката-строфата в националната филмотека. ГЛАСОВЕ– електронно издание за политика, икономика и култура.

Спасов, Росен. Филмотеките в надпревара с времето, vpreki.com.

Христова, Мариана. На кино като „на кино“ и в дигиталната ера. vpreki.com.

Христова, Мариана. Парадоксът във филмотечното дело или за капаните на авторското право. vpreki.com.

Христова, Мариана. По следите на изгубените ленти, vpreki.com.

<http://www.bnf.bg/>, посетен на 13.06.2021.